

Марчук Л. М.,

доктор філологічних наук,

професор кафедри української мови

Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

КОНЦЕПТОСФЕРА МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ В РОМАНІ ГАЛИНИ ВДОВИЧЕНКО «НАЙВАЖЛИВІШЕ – НАПРИКІНЦІ»

Анотація. Статтю присвячено описові метафори в побудові моделі концептосфери мовної особистості. Метафору в сучасній когнітивістиці визначають як основну ментальну операцію, як спосіб пізнання, категоризації, концептуалізації, оцінки та пояснення світобудови. Ступінь реалізації концептом інтеграційного потенціалу та метафоричної експансивності знаходиться в прямій залежності, оскільки її показники зумовлені ступенем затребуваності, значущості окремого концепта та відповідною метафоричною моделлю. Чим активніше концепт входить до різних метафоричних моделей, тим більша кількість зв'язків на відповідній ділянці семантичної сітки концептосфери. Метафора бере участь у процесах внутрішньої і зовнішньої інтеграції концепту. З одного боку, вона об'єднує його основні складові частини у семантичну ієрархічну сітку, з іншої – за допомогою метафоричних переносів, реалізованих його зв'язками, створює стійкість до зовнішнього впливу. Метафора як троп, який має мовне вираження, можлива лише тому, що метафори існують у понятійній системі світогляду людини. Художній світ Галини Вдовиченко відображає індивідуальний світогляд, вербалізований в нормах української мови. Картина світу авторки базується на суміщенні в одному образі властивостей навколишнього реального світу й тих вражень, які наповнюють внутрішній світ людини, роблять його наглядним та доступним для сприйняття. Мовні засоби авторки, реалізуючись в метафоричних моделях, створюють конфігурацію концептосфери мовної особистості. Спостерігаємо ускладнення моделі світу сучасної людини, оскільки мовна особистість стає складнішою, суб'єктивнішою, динамізується її ставлення до довкілля, індивідуалізується мовна ідеологія, а отже, стає тоншим її світовідчуття. Таким чином, авторський задум і структура авторської концептосфери, тобто і семіосфери дискурсу, створює паралельний авторський світ із іншими критеріями осмислення, демонструє номінативну та персуазивну функції, які відображають намагання мовної особистості відображати стандартний світ нестандартними реаліями, вербалізованими в конкретних концептах.

Ключові слова: концептосфера, концепт, дискурс, лінгвокультурна спільнота, когнітивна метафора.

Постановка проблеми. Упродовж останніх десятиліть дослідження широкого кола проблем, пов'язаних із концептом, залишається у фокусі уваги лінгвістів та представників суміжних наук. Концептосфера як об'єкт студіювання має подвійний характер. Із позиції стохастичного процесу вона є надбанням конкретного індивіда – динамічна, саморегульовальна, відкрита, з нечіткими межами структурно впорядкованих елементів,

єдинцями якої є окремі концепти – ментальні структури, недоступні для прямого спостереження, які не зовсім піддаються вербальній репрезентації [1, с. 261]. Також під концептосферою розуміють описову модель ментального простору як окремої мовної особистості, так і лінгвокультурної спільноти, побудованої на основі аналізу закономірностей використання мовних одиниць. Цінність аналізованої моделі концептосфери може виявлятися через фактичний матеріал та розуміння метафори як основного базового засобу створення концептосфери індивіду. Метафору розглядаємо як засіб нової інформації про реальність, як дієвий механізм кодування та передавання особистих смислів, у такому баченні метафора є когнітивним явищем, когнітивним механізмом установаження зв'язків між концептами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Українські вчені розглядали концептосферу в різних аспектах. А. М. Приходько подає таку схему: концептосистеми утворюють струнку ієрархічну структуру: Концептосфера (КСф) > Концептополе (КП) > Дискурсивна Концептоконфігурація (ДКК), де під концептосферою розуміє сукупність національно маркованих ментальних одиниць лінгвокультури; концептополе – сегмент КСф, що відповідає за організацію певного когнітивно-семантичного простору; дискурсивна концептоконфігурація (ДКК) – сегмент КСф, що відповідає за організацію певного соціодискурсивного простору [2, с. 216]. Л.О. Петренко стверджує, що в дослідженні концептосфери та її одиниць – мікроконцептів – основну роль відіграє концептуальна метафора, ментальна структура, яка реалізує когнітивні ознаки образу, що виник на основі уподібнення, оскільки людина інтерпретує свій досвід через уподібнення понять, перенесення ознак чи характеристик, використовуючи їх як основу для порівняння [3, с. 102].

«Деякі дослідники розглядають картину світу як концептосферу певної мови, розуміючи останню як інформаційну базу, у якій вичленовуються концепти, що існують у вигляді розумових картинок, схем, понять, фреймів, сценаріїв, гештальтів, абстрактних сутностей, що узагальнюють різноманітні ознаки зовнішнього світу» [4, с. 197].

Мета статті – дослідити стратегії вербальної метафоричної репрезентації концептосфери певної мовної особистості.

Виклад основного матеріалу. Побудова метафоричних моделей ґрунтується на теорії виділення трьох аспектів метафори: *провідника* (vehicle) – безпосередньо використаної метафоричної одиниці («Давно сюди не приїжджали, у це місце у передгір'ї Карпат, де смачне повітря, де ноги легкі і прудкі, і погляд повсякчас розкошує. Глибоко вдихнула, відчула себе

повітряною кулькою, закружляла підстрибом, розкинувши руки і дивлячись в небо. Відпустка! Воля! Гори!» [5, с. 16]; **напряму** (tenor) – метафоричного напряму («Сімейні проблеми чимраз більше давалися взнаки, аж поки зовнішній світ настільки віддалився, що двоє опинилися на безлюдному острові» [5, с. 96]); **фона** (ground) – основи метафоричного розширення («Які вони сумні і довгі, ці лікарняні коридори» [5, с. 136]). Дж. Лакофф і М. Джонсон вводять поняття метафоричної проєкції одного концепту на інший концепт, асоціативно пов'язаний в концептосфері однієї мови [6, с. 9].

Концептосфера та її репрезентація визначається специфікою мовної особистості комуніканта (автора твору).

Авторське «я», усвідомлення «себе» через призму інших простежується в текстах Галини Вдовиченко: «Залежність від близької людини, усвідомлення, що й вона повністю залежить від тебе, відчуття влади над нею та її влади над тобою, добровільний обов'язок і дієве співпереживання, прощення кривди, навмисної чи невірної, вдвляння у нього і в себе, віднайдення несподіваного між ними обома, про що раніше не було нагоди дізнатися, бо обставини були інакші» [5, с. 75]; «Я» в його лексиконі поступово розчиняється, зникає, поступаючись займеннику «ми» [5, с. 75]. І цей коментар підтверджує думку А. Загнітка: «Мовна особистість у своєму становленні проходить два основні етапи лінгвоіндивідуальних виявів: 1) зовнішньоперсоналогічний, коли спонтанно формовано потенціал мовних здібностей як самостановлення індивідуальності через зміцнення «Я», виділення власної основної функції та домінувальної настанови, розвиток своєрідної «маски», через яку активізується сам індивід, пристосовується до вимог соціуму; 2) внутрішньоперсоналогічний, у якому найактивнішою постає «посвята у внутрішню дійсність», функційно навантаженим є поглиблене самопізнання і водночас пізнання людської природи» [7, с. 4].

Авторка в аналізованому романі системоутворювальним концептом подає концепт «дім», для якого використовує метафоричне перенесення, наприклад, «острів», «приватний світ», «затишний притулок»: «У їхньому спільному, тепер уже насправді спільному житті, немає суєти і хапливості. Це там, за вікном, миготіння швидкостей: ранок-вечір, ранок-вечір, понеділок-субота, понеділок-субота... А тут, у **приватному світі**, де їх лише двоє, час спливає тихою ходою. А іноді й зупиняється» [5, с. 11]; «Затишний притулок без телебачення, без інтернету» [5, с. 17]. Також «дім» для героїв роману – це хата, хатинка, шале: «До тої **хатинки** в Карпатах найжджали не раз і великими компаніями, і малими» [5, с. 16]; «Ігор Курич придбав її кілька років тому, відремонтував, назвав **півжартома шале**, так наче йшлося про швейцарські Альпи. А воно й причепилося: **шале** то й **шале**» [5, с. 17]; «Та й **хати** добре, коли вона не самотою, наполягали господарі, вона тішиться, коли в ній дихають, ходять, сміються, їдять, сплять» [5, с. 17].

Метафоричні зв'язки концепту «дім» спостерігаємо з концептами «периметр безпеки», «артефакти», «їжа/напої» тощо, які виконують у тексті інтегративну функцію.

1.1. Концепт «дім» як сфера-мішень. Основні джерела: сфера натуральних фактів – продукти життєдіяльності; сфера артефактів; виробнича сфера. Напр.: «Непомітно сформувалося правило – він на два тижні їхав **додому сам...**» [5, с. 77]. Дім для героя Г. Вдовиченко – це **Донеччина, степ, село**, «звідки він пішов у чотирнадцять років навчатися в Донецьк...» [5, с. 77].

Для дружини головного героя його дім – це місцева кухня, мішана з української, грецької і татарської: «**Хаш** – гарячий суп із баранячого м'яса – вона вперше скуштувала саме там, обпикаючи губи. І пиріжки з жерделями, печені впритул один до одного. Їх треба було ламати, роз'єднуючи – погляду відкривалося біляве тісто боковин. Навіть бульйон з молодих голубів скуштувала одного разу в чоловічій тійці» [5, с. 78]. Дім – це фортеця, яка відділяє від зовнішнього світу: «Ключ повернувся в замок, завіса опустилася, затуливши зовнішній світ, такий суєтний і далекий. Жодного звуку нізвідки» [5, с. 83]. Дім – це збірна одиниця, що складається з окремих елементів – коридор, ліфт, під'їзд, кімната тощо: «Провіши чоловіка, стоїть у дверях, слухає, як ліфт суне донизу. На першому поверсі стулки дверей відчиняються, знову сходяться, наїтовхуються на переїжджує і роз'їжджаються. Ліфт обурено лементує, потім, нарешті, чути послідовність інших звуків: човгання, постукування, покашлювання – Віктор просувається на волю» [5, с. 85]. Дім – траєкторія пересування: «Кожен із них проходить своє коло, її траєкторія – у межах помешкання» [5, с. 89]. Дім – це самотній клаптик землі, навколо якого виріє життя: «Повз загублений в часі клаптик суходолу проходили кораблі, з них скидали мішки з провізією, питну воду і пошту. Відправляли вітання в телеграфному стислом вигляді. Ті двоє відлюдників не потребували більшого. Галине місце цього літа було саме тут. Це так важливо – знати, де твоє місце» [5, с. 96].

1.2. Сфера-джерело: сфера духовної культури, соціального життя, космічної сфери, сфери живої природи: «Велику дев'ятиповерхову будівлю хрестом видно здалеку, це шпиталь для інвалідів усіх війн і репресованих» [5, с. 26]; «Їхня вулиця, їхній будинок. Призупинилася на мить, пішла повільніше – вікна зяяли чорнотою. Усі поверхи під і над світилися теплом. Лиш їхні вікна провалювалися в порожнечу» [5, с. 215].

Чинниками утворення певних метафоричних когнітивних моделей є, на нашу думку, такі:

– концептосфера мовної особистості в авторському тексті формується завдяки не лише авторському сприйняттю навколишнього світу, а й його комбінаториці із традиційним і нетрадиційним сприйняттям читача твору або головного героя: «Ану як попадеш на ті хвилини, коли він перебуває у своїй країні, далекій від реальності?» [5, с. 119]; «Які ж вони сумні і довгі, ці лікарняні коридори. Щоранку той самий шлях: тьмяні світильники, таблички на дверях, запахи ліків і лікарняного супу, прочинені палати» [5, с. 138];

– мовний потенціал, який у міру розкриття в певному творі сприяє ускладненню плану вираження; ступінь удосконаленості кодифікованої форми мовної організації, який дозволяє вийти за межі трьохмірності знака на інший – вищий вимір;

– соціолінгвістичний чинник, який пояснюється ступенем затребуваності того чи того мовного компонента, який має в мовленні індивідуальний характер, але стає реалізованим лише в процесі соціальної комунікації. Таким чином, у концептосфері автора синтезовані як реальні, відображальні моменти, так і суб'єктивно-оцінні;

– мовотворчість авторки твору – Галини Вдовиченко, її волевиявлення та ступінь внутрішньої, творчої свободи та здібність читача до ідентифікації цієї інформації.

Саме з позиції авторської мовної особистості аналізуємо і вживання прецедентних текстів у романі, щодо яких А. Чудінов зазначав, що вони здатні «зробити повідомлення яскра-

вішим, таким, що звертає на себе увагу і одночасно вводить в повідомлення елементи мовної гри, запропонувати читачам для когось прозоре, для когось достатньо складне завдання. За своїми функціями і сприйняттю прецедентні феномени багато в чому подібні до метафори» [8, с. 29].

Наприклад, героїня роману, журналістка за фахом, уживає в своєму мовленні тексти з творів українських класиків, це слова із дуету Одарки та Карася С. Гулака-Артемівського «Запорожець за Дунаєм»: «Йому подобається, коли вона отак верховодить, карбуючи слова, коли стоїть над ним руки в боки. Арія Одарки до Карася. **Ні, нехай же чують люди, ні, не буду я мовчати!**» [5, с. 9]; «З її голосу вже випарувалися одарківські нотки, «Запорожець за Дунаєм» примовк до часу» [5, с. 10].

Також авторка вкладає в уста героїні й слова Лесі Українки: «-Чайки хижо кигичуть... – каже Галя. Олександр Іванович дивиться на неї запитально. – Згадала рядок із Лесі Українки, – пояснює вона. – Яскраве слово «кигичуть», чи не так?» [5, с. 155]. Прецедентні імена, які згадує головна героїня, зазначають високий рівень розвитку мовної особистості та введення в текст нової думки.

Висновки. Таким чином, аналіз концептосфери автора художнього тексту приводить до висновку, що метафора – це не лише елемент мови, а й один із засобів організації мислення.

Розуміючи метафоричну модель як типову схему зв'язку між понятійними сферами, яку можна представити формулою: $X = Y$, зазначаємо, що система метафоричних моделей є важливою частиною національної мовної картини світу, мовною ментальністю, що тісно пов'язана з історією народу і сучасною соціально-політичною ситуацією. Метафоричне використання концептосфери призводить до стереотипних асоціацій, джерелами яких є фонові знання в свідомості людини. Такий аналіз має значення для метафоричного моделювання концептосфери, оскільки для неспеціалізованих концептів роль метафори в їх створенні і вербальній репрезентації визначається специфікою мовної особистості комуніканта, у той час, коли для концептів з більш спеціалізованими знаннями значущість і змістове наповнення моделі визначається ступенем спеціалізації знання. Подальші дослідження вбачаємо в дослідженні певних слотів когнітивних метафор концептосфери сучасної української художньої прози, що сприятиме виявленню особливостей національної свідомості на певному етапі розвитку суспільства. Отже, стверджуємо, що тематика дослідження актуальна. Отримані висновки та припущення вимагають розроблення не лише в когнітивному, але й культурологічному, соціологічному, психологічному напрямках лінгвістики.

Література:

1. Залевская А.А. Психолінгвістические исследования. Слово. Текст. *Избранные труды*. Москва : Гнозис, 2005. 543 с.
2. Приходько А.М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсній парадигмі лінгвістики. Запоріжжя : Прем'єр, 2008. 332 с.
3. Петренко Л.О. Концептосфера пори року в поетичній мові початку XXI століття. *Науковий журнал Львівського державного*

університету безпеки життєдіяльності «Львівський філологічний часопис». № 5, 2019. С. 101–107.

4. Мацьків Концептосфера БОГ як відображення концептуальних просторів. *Рідне слово в етнокультурному вимірі*. 2012. С. 197–203.
5. Вдовиченко Г. Найважливіше – наприкінці: роман. Львів : Видавництво Старого Лева, 2019. 336 с.
6. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафори, котрими ми живем / Пер. с англ. А.Н. Баранова. Москва : Едиториал УРСП, 2004. 256 с.
7. Загнітко Анатолій З. Теорія лінгвоперсоналогії : монографія. Вінниця : Нілан-Лтд, 2017. 136 с.
8. Чудинов А.П. Метафорическая мозаика в современной политической коммуникации : монография. Екатеринбург : Урал. гос. пед. ун-т, 2003. 249 с.

Marchuk L. The conceptual framework of language personality in Halina Vdovychenko's novel "The most important things – are in the end"

Summary. The article is devoted to descriptive metaphors in building of a conceptual framework model of language personality. Metaphor in modern cognitive science is defined as a basic mental operation, as a way of perception, categorisation, conceptualisation, evaluation and explanation of the universe. The degree of realization of integration potential concept and metaphorical expansiveness is directly dependent, as its indicators are determined by the degree of demand, the significance of a particular concept and the corresponding metaphorical model. The more actively a concept becomes a part of different metaphorical models, the more connections there are in the corresponding part of the semantic net of the conceptual framework. Metaphor participates in the processes of internal and external integration of the concept. On the one hand, it unites its main components into a semantic hierarchical net, on the other hand, it creates resistance to external influences with the help of metaphorical transferences realized by its connections. Metaphor as a trope that has linguistic expression is possible only because metaphors exist in the conceptual system of human worldview. Halyna Vdovychenko's artistic world reflects an individual worldview verbalized in the norms of the Ukrainian language. The author's picture of the world is based on combining in one image the properties of the surrounding real world and those impressions that fill the inner world of a person, make it clear and accessible for perception. The author's linguistic means, being realized in metaphorical models, create a configuration of the conceptual framework of the linguistic personality. We have observed the complication of modern man's model of the world, as the language personality becomes more complex, subjective, its attitude to the environment becomes dynamicized, language ideology is, consequently, individualized, and, its worldview becomes thinner. Thus, the author's idea and structure of the author's conceptual framework, i.e. the semiosphere of discourse, creates a parallel author's world with other criteria of comprehension, demonstrates nominative and persuasive functions that reflect the language personality's efforts to reflect the standard world with non-standard realities.

Key words: conceptual framework, concept, discourse, linguistic and cultural community, cognitive metaphor.